

DURKHEİM SOSYOLOJİSİNDE DİNİN TARİHSEL VE GÜNCEL OLANAKLARI

İştar Gözaydın* & Nazlı Ökten Gülsoy**

Özet: Bu yazıda, özellikle Durkheim'in 1912 yılında yayınlanan *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse* (Dini Hayatın İlksel Biçimleri) adlı eserinden hareketle sosyolojisindeki din, hukuk, ahlak kurgulamaları üzerine odaklanılmakta ve düşüncesinin tarihsel-güncel olanakları tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Durkheim, din, hukuk, ahlak, Türkçede Durkheim

Why to Read Durkheim Today?

Abstract: This article focuses on understandings of religion, law, and ethics in Durkheim thought, especially in regards with his work entitled *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse* (The Elementary Forms of Religion), and historical/contemporary opportunities stemming from his approach to read related fields are sought and debated.

Key Words: Durkheim, religion, law, ethics, Durkheim in Turkish

* Prof. Dr. İTÜ İnsan ve Toplum Bilimleri Böl.

** Öğr. Gör., Galatasaray Üniv. Fen Edebiyat Fak. Sosyoloji Böl.

Durkheim'in doğumunun 150. yılı nedeniyle 2008 yılında Fransız Kültür Bakanlığı tarafından yapılan ulusal kutlamalar sonrasında eserlerinin bir dizi yeniden basımı da gerçekleşti. Kutlamalar çerçevesinde yalnızca Fransa'da değil, Almanya, İngiltere, Brezilya, İtalya gibi ülkelerde de yapılan bilimsel toplantılar ve yayınlara, sosyoloji disiplininin kurucusunun eserlerinin yeniden basımı eşlik etti. Çeviri sorunları, özellikle bu ölçekteki teorik/kuramsal çalışmaların belli bir dilde alınılması sürecinde her daim bir kaygı unsuru olmuştur. Sadece günümüz dünyasında bilimsel bilgi üretiminin büyük çoğunluğunu kaplayan İngilizce'de¹ değil, Durkheim'in anadili Fransızca'da da bu yeniden basımların niteliği tartışmalı bir hal almış gözükmektedir. Durkheim'in kullandığı eski Yunanca terimlerin yanlış yazılmış olması, kullanılan biyografilerin yetersizliği, italik kullanımındaki karışıklıklar, dipnot yanlışları, eleştirilerin başlıca nedenleri arasında bulunmaktadır.² Türkçe'de yayınlanmış olan çeşitli eserleri arasından, bu yazımızda odaklanmış olduğumuz eseri, Fransızca aslından değil, İngilizce'sinden çevrilmiş ve *Dini Hayatın İkel Biçimleri* adıyla yayımlanmıştır³. Bu çeviri, sosyolojinin klasik eserlerinin Türkçede okunabilmesi açısından önemli bir katkı oluşturmaktaysa da terminoloji açısından bazı sorunlar içermektedir. Bunlardan biri ve bizim açımızdan en önemlisi, eserin başlığında yer alan Fransızca *élémentaire*, İngilizce *elementary* kelimesinin Türkçe'ye ilkel olarak çevrilmesidir. Fransızca ve İngilizce *primitive* kelimesinin karşılığı olan ilkel kelimesi yerine, özellikle eserin içeriğinde yer alan tartışma göz önünde bulundurulduğunda, bizce ilkel

¹ Eserlerinin ikisi Durkheim üzerine olan (*Emile Durkheim and the Reformation of Sociology*, 1988; *Durkheim and Postmodern Culture*, 1992) Amerikalı sosyolog Stjepan Gabriel Meštrović, *Sociological Analysis* dergisine yazdığı bir kitap eleştirisinde, çalışmalarını ele aldığı yazarların yani Robert Alun Jones ve Steven Fenton'ın (bu arada, onun ederine katkıda bulunan Robert Rainer ile Ian Hamnett'in da) Durkheim'in en temel kavramlarını yanlış anlamaları sonucu düşünür hakkında yersiz iddialarda bulduklarını ileri sürmektedir. Sorun Fransızcadaki kavramların İngilizceye yanlış aktarılmasından kaynaklanmaktadır; örneğin Fransızca *contrainte* sözcüğünün İngilizce karşılığı eleştirdiği yazarlar tarafından hatalı olarak *constraint* olarak kabul edilmektedir. *Anomie* bu yazarlar tarafından sanki bir kuralsızlık (normlessness) ya da kısıtlayıcı şartları/kontrolü kaldırma (de-regulation) hali gibi algılanmaktadır; oysa Meštrović'e göre Durkheim *asla* (vurgu Meštrović'e aittir) bu anlamlardaki kavramları kullanmamıştır. İngilizcede dahi yeni olan *normlessness* ve *de-regulation* sözcükleri Durkheim döneminde mevcut değildir. Durkheim *anomie*'ye sancılı bir *déreglement* hali olmayı atfeder; bu Fransızca sözcük de gayri ahlakilik ve acı/ızdırıp anlamı taşır, olsa olsa intizamsızlık/karışıklık (İngilizce *derangement*) olarak çevrilebilir. Dolayısıyla Durkheim Meštrović'e göre *status quo*'yu savunmamakta, bilakis *saldırmaktadır* (vurgu Meštrović'e aittir). Meštrović, Durkheim'in Fransızca'yı kullanımının, bir hahamlar sülalesinden gelmesinin ve felsefi gayelerinin araştırmacılarca göz ardı edilmesinin devam ettiği sürece abesmişçesine görülmesinin süreceğini ifade eder; oysa gerçekte de böylesine bir algı üzücüdür, zira Durkheim'in düşüncesi çok daha derinliktedir. (bkz. Stjepan G. Meštrović, "Emile Durkheim: An Introduction to Four Major Works by Robert Alun Jones. Beverly Hills, CA: Sage Publications, 1986, 165 pp. 16.95; 8.95 (paper). *Durkheim and Modern Sociology* by Steven Fenton (with Robert Rainer and Ian Hamnett). Cambridge: Cambridge University Press, 1984, vi+276 pp. 10.95", *Sociological Analysis*, 49 (autumn 1988) 3, 312-314.)

² Dominique Merlić, "Année Durkheim: 2008," *Revue Philosophique*, no 2/2009, s.217-229

³ Émile Durkheim, *Dini Hayatın İkel Biçimleri*, Çev. Fuat Aydın, İstanbul: Ataç Yayınları, 2005.

kelimesinin kullanılması çok daha doğru olacaktır. Çünkü Durkheim, dini neden -o zamanki adlandırılmayla- ilkel toplulukları ele alarak incelediğini açıklarken, bu toplulukların dinsel hayatın ilksel, yani başlangıçtaki daha basit biçimlerini yaşadıkları önermesinden hareket eder. Durkheim, eserin girişinde, bir dinsel sistemi ilkel olarak adlandırabilmenin koşullarını ortaya koyarken, ilkel ifadesini kullanmak konusundaki tereddütünü ortaya koymakla birlikte henüz bu ifadenin yerini alabilecek daha iyi bir ifadenin varolmadığını belirtir. Bu anlamda, ilkel kelimesi, bizi bu belirleyici nüanstan mahrum kılmaktadır⁴.

Dinin İlkselliği

Dinsel Hayat'ın daha çok antropolojide temel bir eser sayıldığı, sosyolojideyse uzun süre ihmal edilmiş olduğu öne sürülmüştür⁵. Jeffrey Alexander ve Philip Smith, Durkheim'in din konusundaki görüşlerine ve çalışmalarına yönelik ilgide bir artış gözlemlendiğini öne sürdükleri değerlendirme yazısında, Parsons'un 1937'de yayınladığı *The Structure of Social Action*⁶ (Toplumsal Eylemin Yapısı) adlı eserinde *Dinsel Hayat*'ı işlevci bir gözle yeniden okumasından sonra en önemlisi, Edward Shils'in 1956 yılında kurban, karizma ve toplu ayin konusundaki klasikleşmiş denemelerinin oluşturduğu dönüm noktasıdır⁷. Ancak yine de *Dinsel Hayat*'ın Amerikan sosyolojisinde merkezi bir role oturması için seksenli yılların ortasını beklemek gerektiğini belirtirler. Fransızca'da ise din konusundaki çalışmalar açısından önemli bir yeri olan *Archives de sciences sociales des religions* dergisinin 1990 yılında *Relire Durkheim* (Durkheim'i yeniden okumak) konulu özel sayısı, bu türden bir yeniden canlanmanın zirvesini ulaşmasına işaret etmektedir.

Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'ye göre, yapısalcı antropoloji, Durkheim'in bu çalışmasına çok şey borçludur. Bourdieu özellikle Claude Lévi-Strauss'un *Yaban Düşünce*'sinin "totemci sınıflandırmaların mantığı" bölümünün bu etkinin ışığı altında okunması gerektiğini iddia eder, dinsel alanın yapısı ve

⁴ Yazımızda kullandığımız bölümler bu çeviriden değil, eserin aslından alındığı için eser, yazı boyunca *Dinsel Hayat* olarak anılacaktır.

⁵ Philip Smith, Jeffrey C. Alexander, "Durkheim's Religious Revival", *The American Journal of Sociology*, Vol. 102, No. 2, 1996, pp. 585-592

⁶ Talcott Parsons, *The Structure of Social Action*. New York: The Free Press of Glencoe, 1961 [1937].

⁷ Edward Shils, and Michael Young, "The Meaning of Coronation" in Edward Shils, *Center and Periphery. Essays in Macrosociology*, Chicago and London: University of Chicago Press, 1975, pp.135-152 [ilk basım: *Sociological Review*, Vol.1, No. 2, 1956, pp. 63-82.]

doğuşu hakkındaki makalesinde⁸ Durkheim'ın din sosyolojisini, bilgi sosyolojisinin bir boyutu olarak gördüğünü öne sürer. Buna göre Durkheim, simgesel biçimlerin bir sosyolojisi olarak karşımıza çıkan “bilginin sosyolojik bir teorisi”nde Kantçı bir “apriorizm”in “pozitif” ve “ampirik” temellerini bulmaya çalışmaktadır. Zaman, mekan, nedensellik gibi bazı temel kategorilerimizin, din tarafından şekillendirildiğine işaret eden Durkheim, bu fikri Mauss’la birlikte yazdığı *De quelques formes de classification - contribution à l'étude des représentations collectives* isimli makalede⁹ zihinsel işleyişin toplumsal kökenlerini ortaya koymasından itibaren geliştirmiştir. Bir toplum için ortak bir anlam dünyası yaratan kolektif temsillerin oluşması açısından din, bir iletişim aracı görevi görür.

Emile Durkheim, 1893-1897 yılları arasında sosyolojisinin klasikleri arasında sayılan dört eserinden üçünü yayımlar. 1912 yılında yayınlanan *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse* bu dörtlemenin sonuncu kitabı olarak kabul edilir. 1896'da kurduğu *L'Année Sociologique*'de aile, suç, ensest gibi çeşitli konularda onlarca makale kaleme alacaktır. Düşüncesinin antropolojiyle ilişkisi bu noktada berraklaşır. Ona göre sosyoloji, özerk bir bilim olma iddiasını taşıyabilmek için ilkel toplulukları ele almak zorundadır. İnsan, psikoloji ile biyoloji arasında sıkıştırılmış bireysel varoluşunun çok ötesinde, toplumsal varoluşuyla anlaşılacaksa, bu şarttır.

Durkheim'ın din olgusunu doğrudan ele aldığı ilgili yazılarının başlangıcı, 1897 yılında *Année Sociologique* dergisinin ikinci sayısında yayınladığı “De la Définition des Phénomènes Religieux” adlı makalesidir. 1903 yılında yayınladığı “Sur le Totémisme” ve “Un Cours sur les Origines de la Vie Religieuse” (1907) bunu izler. Bu yazılardaki din tanımları daha ziyade zorunluluk kavramı üzerinde durur; daha sonraki yazılarında merkezi hale gelecek olan kutsal/dünyevi ayrımı henüz bir çıkış noktası oluşturmaz.

Durkheim çalışmalarında dinin merkezi bir konuma yerleşmesinden söz ederken “dinin toplumsal hayatta oynadığı çok önemli rol konusunda net bir his kazanmam 1895'i bulur ve bu da William Robertson Smith ve ekolünün çalışmalarını okuyarak oldu”¹⁰ ifadesini kullanır. William Robertson Smith,

⁸ Pierre Bourdieu, “Genèse et structure du champ religieux”, *Revue française de sociologie*, Vol. 12, No.3, 1971, pp.295 -334.

⁹ Émile Durkheim, Marcel Mauss, “De quelques formes de classification - contribution à l'étude des représentations collectives,” *Année sociologique*, Vol. 6, 1901-1902

¹⁰ Emile Durkheim, *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse*, PUF, 2001, s. 232-233

1846-1894 yılları arasında yaşamış bir İskoç oryantalist, çalışmaları Eski Ahit üzerine yoğunlaşmış bir ilahiyat profesörü ve Kalvenci anlayışı benimsemiş olan (Prespiteryen) İskoçya Özgür Kilisesinde (Free Church of Scotland) rahiptir. *Encyclopædia Britannica*'nın 9. basısına dinle ilgili konularda önemli katkılarda bulunan Smith, 1875'te bu ansiklopediye yazdığı "İncil" başlıklı maddeye gösterilen tepkiler nedeniyle, bağlı olduğu kilise bünyesinde yapılan yargılama neticesinde 1881'de Aberdeen Free Church College'daki görevinden uzaklaştırılır. Bunun üzerine Arapça okutmanı olarak göreve başladığı Cambridge Üniversitesi'nde zamanla Christ College bünyesinde profesörlüğe yükselir. Smith, tepkilere neden olan *Encyclopædia Britannica* maddelerinde dinsel konulara İncil'in (aslında kutsal addedilen tüm arkaik metinlerin) lafzını mutlak gerçeklik olarak almayan bir yaklaşıma sahiptir. En önemli eseri addedilen, eski çağlardaki Yahudi dinsel yaşamı üzerine 1889 tarihli *Religion of the Semites* (Semitiklerin Dini) adlı eseri dinsel görüngü analizinde sosyolojik yöntemlerin kullanılmasının öncüsü sayılır.

Durkheim, din konusunda gerçek anlamda fikir yürütmeye başlamasının miladı olarak 1895 yılında William R. Smith'in çalışmalarıyla karşılaşmasını belirtse de *Toplumsal İşbölümü*'nde dinin eski toplumlarda yaşayan insanlar için bir tür matris oluşturduğunu saptamış bulunmaktadır. Weber modernleşmeyi nasıl 'dünyanın büyübozumuna uğraması' şeklinde tanımlarsa, Durkheim da modernlik öncesini, toplumsal olarak üretilen her şeyin, yani bilimin, sanatın, bilginin, dinsel temelli olmasının sağladığı homojenlikle tanımlar. Mekanik dayanışma düşüncesinde toplumsal bağ bireylerin kolektif bilince referansla benzerlikleri sayesinde kurulur. Organik dayanışmanın çeşitlenen işbölümüyle karmaşıklaşmış toplumsal yapısında ise toplumsal bağ, bireylerin birbirlerinin hizmetine sundukları farklı özellikler sayesinde, birbirlerine ihtiyaç duydukları için kurulur. Bu anlamda dünyevileşme süreci, dinsel olanın yukarıda belirttiğimiz bulaşıcı özelliğini sınırlamak ve dindışı bir ahlak oluşturmak sorunlarını da beraberinde getirir. *Education Morale*, bu türden bir ahlakın oluşturulması sürecini sorgu. Bu arada hukuk ve iktisat alanlarının özerkleşmesine paralel olarak özerkleşen bilimsel alan da dünyayı bilme ve anlama biçimlerinin dindışlaşmasını, dolayısıyla toplumsallaşmanın giderek daha temel bir parçası olan eğitimin de dinsel unsurlarından ayrışmasını sağlayacak şekilde gelişme halindedir. Dindışlaşma sürecini açıklayan bir diğer etken de Durkheim'ın özellikle tartıştığı bireyleşme meselesidir; kolektif bilincin evriminin gerileme halinde olduğu, *Toplumsal İşbölümü*'nden bu yana

dile getirdiği bir gözlem olmuştur. Kolektif olanın gerilemesi, bu anlamda elbette dinsel olanın da gerilemesini beraberinde getirecektir.

1893 yılında yayınladığı *Toplumsal İşbölümü* adlı eserinde dinin, özellikle mekanik dayanışmanın hakim olduğu toplumlarda, bir kolektif bilincin oluşturulması yoluyla, bütünleştirici etkisine dikkat çeker. Buna göre organik dayanışmanın karmaşıklaşan bireyci yapısı, yeni ahlaki biçimleri de beraberinde getirir. 1897 yılında yayınladığı *İntihar*'da din unsuru, farklı dinlere mensup bireylerin intihar oranlarını tartışması sırasında devreye girer. Katoliklerde intihar oranının Protestanlardan daha düşük olmasını, egoist intihara eğilimi azaltan bir dizi toplumsal pratiğin (günah çıkarma, kilise hiyerarşisi vb.) varlığıyla açıklar. Yine bazı dinlerin altruist intihar türüne yatkınlığı arttırması, genel anlamda dinin etkisinin azalması, bu konudaki diğer gözlemleri arasında yer alır.

Bu koşullardan birincisi basit bir toplumsal düzenlemenin varlığıdır, ikincisi daha önceki bir dine referansla anlaşılacak durumda olmamasıdır. Bir anlamda tarihdışı bir tanımlama söz konusudur. Önceki toplumsal deneyimlerin oluşturduğu birikimin, bu toplumlarda olmadığı varsayılmaktadır. Bu toplulukları inceleyen sosyologun, bir tarihçiden ya da etnologdan farkını ortaya koyarken, ilgisinin nedenini, insanın dinsel doğası dediği şeyin açıklamasına yönelik bir arayış olarak tanımlar. Burada siyasal bir kaygının devreye girdiğini görürüz. Daha ikinci paragrafta, Avustralyalı yerlilerin kaba inanışlarıyla Hıristiyanlığı karşılaştırmanın, aynı batıl inançlara sahip olması ve hatta aynı hataları taşıması sonucuna varacağı için bu yöntem sistematik bir dinsizlik gözüyle bakılacağından endişesini dile getirir. Durkheim adeta, sosyolojinin bugün hala araştırma ve karşılaştırma nesnelereyle ilgili olarak yenedemediği önyargılardan birine karşı savunma hazırlamaktadır. Durkheim'a özellikle doksanlı yıllardan sonra etnik-merkezcilik eleştirileri yöneltilmiştir. Bu eleştiriler kuşkusuz bilim dilinin kültürel olarak tarafı, Avrupa-merkezci düşünce kalıplarından arındırılması sürecinde önemli bir işleve sahiptir; ancak o dönemin düşünce yapısı içinde değerlendirildiğinde neredeyse "normal" yaklaşımlardan oluşan düşünce kalıpları söz konusudur. Kaldı ki örneğin Durkheim'a bu eleştirileri yöneltenlerden biri olan Gianfranco Poggi, Oxford Üniversitesi Yayınları gibi ciddi bir yayınevinden çıkan, sosyolog hakkındaki kapsamlı çalışmasında bile ders notlarının Türkiye'de basılmasından söz

ederken “*of all places in Turkey*”¹¹ gibi bir ifade kullanabilmektedir. Dolayısıyla bu sürecin uzun ve zor olacağını öne sürmek yanlış olmayacaktır. Bu noktada yapmamız gereken, belli bir eleştirel mesafeyi korumakla birlikte, bu eserlerin sosyal bilimlerin kuruluş dönemine ait sıkıntıları içerdiğini akılda tutmaktır.

Durkheim, yine bu kuruluş sancılarının devamında, sosyologun konumunu, siyasal olarak dine karşı savaş açanlarla ayırtırmak için başvurduğu savı açıklarken, temel olarak, herhangi bir dinin, toplumsal şeylerin doğasına karşılık gelmeseydi varlığını sürdüremeyeceğinin altını çizer. Bir yandan dinleri toplumsal analizin bakış açısı altında eşitleyen diğer yandan da kaçınılmaz olarak bir hiyerarşinin kendisini dayattığını hatırlatır. İlkel olan ve olmayan dinin ayrımlarından biri de duyular ve imgelerden çok kavramlara dayalı bir örgütlenmedir.

Durkheim, biyolojiye ve felsefeye referansla, tek hücreli canlıları anlamının, en basit yaşam formları olmaları itibarıyla taşıdığı önemi, herhangi bir toplumsal olgunun anlaşılması açısından, aldığı en basit biçimi incelemenin de taşıdığını vurgular. “İlkel” bir anlamda modern insanın tarih öncesidir. Evriminin bir yerinde modern insana dönüşmesi beklenir. Bu inanç sistemlerinin kimilerinin zaman içinde zenginleşerek varlıklarını sürdürmeleri, kimilerinin de yoksullaşarak küçülmeleri, sosyolojinin çözebileceği muammalardan biridir Durkheim için. Bazı temel temsillerin biçimi değişebilir ama nesnel anlamı ve işlevi bütün toplumlarda aynıdır. Durkheim dini, toplumsal olayların en ilkeli olarak tanımlarken, kolektif hayatın tüm tezahürlerine, hukuk, ahlak, sanat, siyasal biçimler gibi tüm biçimlerine kaynaklık ettiğini kasteder. Din de toplum gibi bireylere nüfuz eder. Kimi yazarlar, bu noktada Freud’la paralellığe dikkat çekerler: onun kişisel hayatın bilinçdışı kaynaklarını araması gibi, Durkheim da, toplumsal hayatın bilinçdışı kaynaklarının peşindedir.¹²

Stephen Lukes, *Dinsel Hayat*’ın tamamına yayılan varsayımları şu şekilde sıralar¹³:

1) *Nedensel*: coşku halindeki grupta bireyler kendilerinden geçer ve duyularla bilinen dünyanın ötesinde bir dünya algılarlar; inanışları, ayin pratikleri ve hatta

¹¹ Bu ifadeyi “başka yer kalmamış gibi” şeklinde Türkçeleştirilebiliriz. Gianfranco Poggi, *Durkheim*. Oxford: Oxford University Press, 2000.

¹² Robert N. Bellah, “Morale, religion et société dans l’oeuvre de Durkheim”, *Archives des Sciences Sociales des religions*, janvier-mars 1969.

¹³ Steven Lukes, *Emile Durkheim, His Life and Work: A Historical and Critical Study*, Harmondsworth: Penguin Books, 1988, p.462

düşünce kategorileri toplumsal yapılar tarafından şekillendirilir; kolektif kökenli güçler saptanır(mana)

2) *Yorumsal*: din, toplumsal gerçeklikleri gerek bilişsel anlamda (toplumun kendi kendisini tanımasına, bilmesine yarayan mitsel bir sosyoloji olarak) gerek ifade anlamında (toplumsal gerçeklikleri ifade eden, simgeleyen ve dramatize ederek) temsil eden özel bir toplumsal temsil türüdür.

3) *İşlevsel*: buna karşın dinin toplum üzerinde, birey üzerinde etkileri vardır. Bunları ayinler ve toplantılar yoluyla bireyin ve toplumun ruhunu yeniden oluşturarak; özellikle de kuşaklar arasında duyguların ve düşüncelerin iletimi, iletişimi için bir sistem şeklinde iş görerek yapar.

Durkheim, tüm dinsel görüngülerde ortak olarak bulunan ve kurucu sayılabilecek unsurları sıralayarak işe başlar. İkinci olarak, varolan din tanımlarında sık kullanılan iki kavram üzerinde durur: Doğaüstü (*supernatural*) ve ruhani (*spirituel*)¹⁴. Durkheim'a göre o zamana dek yaygın şekilde kullanılan bu iki kavram dini açıklamak konusunda yetersiz kalır. İkel topluluklarda doğaüstü anlayışının olmadığını, pozitif bilimlerin ürünü olan doğa-doğaüstü ayrımının bu anlamda anakronik olduğunu belirtir.

Durkheim, tüm topluluklarda karşımıza çıktığını belirttiği kutsal-dünyevi ayrımını “insan düşüncesinin tarihinde bu denli derinden farklılaşmış, bu denli birbirine zıt iki kategori yoktur”¹⁵ şeklinde ifade eder. Kutsal, kolektif olan her şeydir; dünyevi bireyseldir ve insanın kendi duyularıyla, deneyimleriyle varabileceği gerçekliktir. Dünyevinin tanımının olumsuzluğunu vurgular: kutsalı tehdit eden onu kirletip bozan bir özelliği vardır; geçirgenliğe izin vermeyecek bir biçimde ayrılmak istemelerinin nedeni budur. Rahipler, şamanlar gibi bazı figürler, ikisi arasında gidip gelebilirler; ancak sıradan insanlar için de kimi durumlarda mümkün olan bu gidiş gelişin belli koşulları vardır. Bu pratikleri örneğin İslamiyet açısından düşündüğümüzde, namaz öncesi abdest almak bu anlamda kutsalı dünyevinin kirinden korur. Mekansal örgütlenme açısından da belirleyici olan bu ayrımın günümüzde kamusal alanların tanımı açısından da sonuçlar içerdiğini hatırlatmak gerekir.

¹⁴ ibid. 40

¹⁵ Durkheim, *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse*, s. 45 (çeviri bize ait)

Durkheim'in mutlaklaştırdığı kutsal-dünyevi ayırımına eleştiriler de getirilmiştir¹⁶ Durkheim'in tanımında kutsal olanla dünyevi olanı birbirinden ayıran kopuşu sağlayan –ki bu dinsel hayat denen şeyin varlık nedeni olarak düşünülebilir- çoğu kez “olumsuz tapınmalardır” (cultes négatifs); bunlar bir dizi yasak üzerine kuruludurlar. Çağları ve toplumları aşarak dayatılan ortak yasaklar, beslenme (her türlü oruç), dünya hayatıyla ilişki (inziva) ya da zenginliği sınırlama (sadaka, fitre-zekat) gibi yollarla gündelik hayatı askıya alır.¹⁷ Durkheim riyazeti¹⁸ “olumsuz tapınma hipertrofisi” olarak tanımlar. Bunlar, dünyevi olana karşı sınırları belirginleştiren deneyimlerdir. Kutsal olanı tüm dünyayı kaplamak isteyen bir tür bulaşıcılık¹⁹ (*contagiosité*) özelliğiyle tanımlar. Aşkınlık (*transcendance*) bu istilaya karşı bir güvencedir.

Bu aşkınlığın niteliği ve tanımı konusundaki mutabakatın önemi, günümüz toplumlarının özellikle inanç özgürlüğü ve hukuki meşruiyet eksenli tartışmalarında ortaya çıkmaktadır. Bu toplumlarda yaşayan göçmen toplulukların inançları gereği zorunlu olan pratiklerin, varolan hukuki düzenlemelerle çatıştığı durumlarda ortaya çıkan sorunu bir aşkınlık sorunu olarak tanımlayabiliriz. Aynı şekilde günümüz Türkiye'sinde kamusal alan ve dinsel pratikler konusundaki tartışma, benzer bir soruna işaret etmektedir.

Durkheim'a göre din, temel dogmalarını, en ağır cezalarla korur. Dinsel topluluğun siyasal toplumlarla bir olduğu durumlarda bu cezaların, devlet adına, kimi zaman da devlet tarafından verildiğini vurgular²⁰. Toplumun dönüşümüyle, yani mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçişle birlikte devlet, dinsel meşruiyetler alanından çekilir. Ancak elbette sadece yasaklar aracılığıyla tanımlanan bir dünyadan söz etmez. Dinsel güçler ve insan arasındaki olumlu ve karşılıklı ilişkileri düzenleyen bayramlar ve kurumlar gibi mekanizmalar mevcuttur. Bunlar, topluluğun temsilini tazelemenin, Durkheim'in şiirsel deyişiyle “onları dinsel hayatın kaynağına batırıp gençleştirmenin”²¹ yollarıdır.

Eserin üçüncü bölümü dini sosyolojik bir nesne olarak inşa etmenin koşullarını belirlemesi açısından önem taşır. Bu tanımlamada din, kendinde anlaşılabilir;

¹⁶ Pickering, bunlar arasında G. Belot, A. Goldenweiser ve J. Goody'yi sayar. W.S.F. Pickering, *Durkheim's Sociology of Religion: Themes and Theories*, Routledge & Kegan Paul, 1984, s.145.

¹⁷ ibid. 458.

¹⁸ *Ascetism* kelimesinin karşılığı olarak tercih ettiğimiz bu kelimenin TDK karşılığı “nefsin isteklerini kırma”dır.

¹⁹ Durkheim, *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse*, s. 462

²⁰ ibid.s.16

²¹ ibid. s.335.

parçaları birbirinden ayıramaz bir bütünden oluşur. Durkheim bunu, “din, az ya da çok karmaşık bir mitler, dogmalar ve törenler sistemidir. Bir bütün, ancak kendisini biçimlendiren parçalarla ilişkili olarak tanımlanır.”²² şeklinde ifade eder. Öncelik, bütünü oluşturan parçaların yani dinin dışavurumlarının araştırılmasındadır. Din, toplumların kendi kendilerinin bilincine varmalarının bir şeklidir, dolayısıyla dinin vahiy içeriğinden ziyade toplumsal içeriğiyle anlaşılması ve araştırılması anlamlıdır.

Bu anlamda Avustralya yerlilerinin görünür başlıkları, farklılıkları, uzaklıkları aracılığıyla insan türünün oluşturduğu toplumsal yapılara dair bir ortaklığın izini sürer. Antropolojik verileri açısından eleştirilmiş olması²³, *Dinsel Hayat*'ın dinsel olguları anlamak için bugün de bir başvuru kaynağı olabilme özelliğini sürdürmesi gerçeğini değiştirmemektedir. Durkheim'in kanıtlamaya çalıştığı, bir dini din yapan tüm temel özelliklerin Avustralya totemizminde mevcut bulunmasıdır. Bu da, kutsal olanın, toplumsal varoluşun içinden türemesi ve bireysel bilinçler üzerindeki etkisinin ortaya konulmasına hizmet edecektir. Dinsel kategorilerin toplumsal kökenlerinin sergilenmesi, aynı zamanda daha sonra felsefenin ve bilimlerin başvuracağı bilme kategorilerinin dinsel kökenlerine de işaret edecektir. Bu görüşler, daha sonra ahlaki eğitim ve laik bir ahlak anlayışı konusundaki çalışmalarına da ışık tutacaktır.

Durkheim'in yetiştiği dönemi göz önünde bulundurursak, Türkiye Cumhuriyeti açısından da model oluşturduğu sık sık belirtilen 3. Cumhuriyet'in etkisini hatırd tutmamız gerekir. 1875, kraliyet yanlıları ve cumhuriyetçiler arasındaki mücadelenin sonuna işaret eder. Bu anlamda, bu dönem, Kilise'den bağımsız bir eğitim modelinin oluşması açısından da önemlidir. Dönemin Milli Eğitim Bakanı Jules Ferry'nin 1879-1889 yılları arasında çıkardığı yasalar, zorunlu, laik ve ücretsiz bir ilkökul eğitiminin temellerini atarken, pozitif bilimler kaynaklı bir ulusal ruh oluşturmayı hedeflemiştir. Durkheim, bu dönemin tartışmaları içinde etkin bir rol oynamıştır²⁴. Camile Tarot, sosyoloji ve din bilimleri arasındaki etkileşim ve gelişimi tartıştığı eserinde Durkheim'in din

²² ibid.s. 47.

²³ Bu konuda özellikle antropolog Evans-Pritchard'ın çalışması, eserdeki kuramların deneysel sağlamadan yoksun olmaları üzerinde durur. E. Evans-Pritchard, *Theories of Primitive Religion*. Oxford University Press, 1971, s.91

²⁴ Jean-Claude Filloux, “Émile Durkheim, penseur de l'éducation,” *Perspectives: revue trimestrielle d'éducation comparée*, Paris: UNESCO Bureau international d'éducation, vol. XXIII, n° 1-2, 1993, pp.305-322.

konusunda bir orta yol arayışı içinde olduğunu vurgular²⁵. Bu bakış açısına göre sosyolog, tüm gerçeğin dinden ibaret olduğunu iddia edenlerle, dinin sadece bir yanılsama olduğunu iddia edenler arasında yeni bir yaklaşım geliştirmeye çalışmaktadır.

Hukukun Bağlayıcılığı

Çalışmalarını dinsel düşüncenin oluşumu ve gelişimi konuları üzerinde yoğunlaştırmış araştırmacıların, aynı zamanda arkaik dönemin hukuk anlayışının araştırılmasına da yönelmeleri rastlantısal sayılamaz; Durkheim'ın *Dinsel Yaşamın İlkeli Biçimleri* bunun en belirgin örneklerindedir. Ancak Durkheim dinsel-hukuksal görüngüler arasındaki ilişkiler hakkında belirlemelerde bulunmaya *Toplumsal İşbölümü*'nde başlar. Durkheim açısından dinsel düşüncenin kaynağında kolektif ruhsal durum yer almakta ve ortaklaşa duygular bireye, kişisel olanlarından çok daha etkili ve gizemli görünmektedir. Böylece, kolektif bilincin ürünü konumundaki imgesel üstün gücün, “zorlayıcı bu geleneksel kuralları” da koymuş olduğu varsayılmakta ve bunlara aykırı davranışlar ağır biçimde cezalandırılmaktadır; oysa bugün suç olarak nitelendirdiğimiz birçok eylem ise, benzer bir tepkiyle karşılanmamaktadır. Kısaca arkaik dönem hukukunun tümüyle ceza hukuku görünümünde olduğu söylenebilir.²⁶ Burada belirleyici olan, cezalandırma amaçlı bu kuralların tümünün aslında dinsel nitelikte oluşudur.²⁷ Toplumsal nitelikli olduğu için din, bireysel amaçları hep göz ardı ettiği gibi, birey üzerinde her an baskı uygulanmakta, sürekli olarak bireyden bir şeyler istenmekte, kısaca durmaksızın bir “özveri ve vazgeçiş” beklenmektedir; buna karşılık birey, kişisel doğasına aykırı olsa bile bu emirlere boyun eğmekte ve üstün güce saygısını iyice gösterebilmek için kurbanlar kesmekte, adaklar adamaktadır.²⁸ Hukuksalı toplumsal tasarımlar içinde alan Durkheim, bu tasarımların niteliklerini sosyal olgu kavramı uzantısında inceler.²⁹ Durkheim'a göre hukuk kuralları, aslında, *Toplumsal İşbölümü*'nde açıkladığı toplumsal dayanışmanın simgesi konumundadır³⁰; başka bir deyişle bu kurallar, yürürlükte buldukları

²⁵ Camile Tarot, *Du Durkheim à Mauss Invention du Symbolique*, Paris: La Découverte, 1999, s. 195.

²⁶ Émile Durkheim, *De la division du travail social*, 7. ed., Paris: Presses universitaires de France Vendôme, Impr. des P.U.F, 1960, s.108.

²⁷ ibid, s.110

²⁸ ibid, s.60

²⁹ Sosyal olguya ilişkin bkz. Émile Durkheim, *Les regles de la méthode sociologique*, Paris: Flammarion, 1999, s.3vd.

³⁰ Durkheim, *De la division du travail social*, s.28.

toplumun bir göstereni olarak, o toplumda geçerli olan duyguları, düşünceleri, hukuka genel yaklaşım biçimini ve sonuçta o toplumda varolan dayanışmanın türünü göstermektedirler. Hukukun “toplumsal hayatın aynası”nı oluşturduğu özdeyişi, bu gerçekliği de kapsamında bulundurmaktadır. Kısaca hukuk kuralı, sosyal dayanışmayı da gösterdiğine göre, kuralın yaptırımına bakılarak, dayanışmanın niteliği de saptanabilir³¹; çünkü hukuk kuralları, ya cezalandırmayı ya da verilmiş zararın ödenmesini (bozulan bir ilişkinin veya durumun onarılmasını öngörmekte ve mekanik dayanışmanın geçerli bulunduğu toplumların hukuku cezalandırıcı, organik dayanışmanın var olduğu toplumları ise ödetici (tazmin ettirici) bir kimlikle karşımıza çıkarmaktadır. Durkheim’in belirlemesine göre suç, toplumun normal tüm bireylerini (o toplumla tümüyle bütünleşmiş birey anlamında) ortaklaşa sahip oldukları duyguları yaralayan eylemin adıdır; ancak suç, kolektif tüm duyguların değil, kolektif bilinç tarafından duyumsanan güçlü ve önceden belirlenmiş olanlarının incitilmesi durumunda varlık kazanmaktadır³². Arkakik dönem açısından ise bu duygular (ve dayanışma); kutsal inançlara ortaklaşa ve yoğun bir bağlılık biçiminde somutlaşmaktadır; bu doğrultuda kutsal nesnelere, işlemlere, kişilere, ceza aracılığıyla korunan en yüce değerler konumuna yükseltilmekte ve bunlar da hukuk kuralları gibi, toplumsal dayanışmanın sembolleri konumunda bulunmaktadır.³³ Sonuçta, bir toplumda, dayanışmasının niteliği ne olursa olsun, herhangi bir fiil suç olarak nitelendirilmişse, bu tür fiile karşı toplumsal bir tepkinin gösterilmesi gerektiği konusunda toplumsal bir uzlaşma oluşmuş demektir.³⁴ Durkheim’a göre modern hukuk (özellikle sözleşmeler/borçlar, ticaret, mülkiyet/eşya ve ceza hukukları bağlamında) modern toplumsal dayanışmanın belli niteliklerini ortaya koyar. Hukukun çağlar içinde gelişmesi üzerine yaptığı çalışma neticesinde modern toplumları birleştirebilecek, dolayısıyla da tüm modern hukukların manevi/ahlaki (moral) temeli/kaidesi olması gereken, tek değer sisteminin her bir yurttaşın özerkliğine ve insani onuruna (human dignity) evrensel anlamda saygılı bir nitelikte olabileceği kanısına varmaktadır.³⁵

³¹ ibid, s.32-34

³² ibid, s.43-47

³³ ibid, s.48.

³⁴ ibid, s.76-78.

³⁵ Durkheim, “Individualism and the Intellectuals,” W.S.F. Pickering (ed.), *Durkheim on Religion: A Selection Readings with Bibliographies*, London: Routledge & Kegan Paul, 1975, pp.59-73; Roger Cotterell, *Law, Culture and Society: Legal Ideas in the Mirror of Social Theory*, Hampshire: Ashgate, 2006, s.16-17.

Ahlakın Bireyselliği

Durkheim'in tanımlamasında ahlak, içeriği itibarıyla değil, dış sınırlarını belirleyen kurallar aracılığıyla belirlenir. "Bütün ahlaki olguların bir davranış kuralından ibaret olduğunu söyleyebiliriz"³⁶. Ahlaki edimler, bir dış yükümlülükle belirlenir. Bu anlamda ahlak, bir grubun eseri olarak düşünülür. Dolayısıyla grubun uğradığı değişimlerle, ahlakın da değişime uğrayabileceği kabul edilir. "Her ahlakın kendisine has bir rasyonelitesi vardır"³⁷. Toplumsal kuralların varlığıyla tanımlanan ahlaki olguları açıklamak için sadece yasakların yeterli olmadığını hissederek, ahlaki olarak özlenir, istenir bir içeriği incelemenin de önemli olduğu kanısına varacaktır. Ahlaki olanı anlamak için dinsel olanı anlamaya muhtaç olduğumuz fikri, onu din konusundaki çalışmasına doğru iten nedenlerden biri olarak sayılabilir. Daha ileride bir tür dini duygu incelenmeden dinin anlaşılamayacağını söyleyecektir³⁸.

Ahlak, bireyi eyleme ittiği için, hedefler ve amaçlar belirlediği için insanı kendini aşan bir şeye doğru çeken bir güç içerir. Bu gücü ahlaki ideal kavramıyla açıklayan Durkheim, bireyin tutumlarıyla ilişkisini, toplumun bireyle ilişkisini, hatta kutsalın dünyevi olanla ilişkisini bu çerçevede açıklar. Birey ve toplum arasında, egoist arzular ve ahlaki idealler arasında, kutsal ve dünyevi olan arasındaki kadar mesafe vardır. Bu mesafe, bir anlamda toplumsal, ahlaki ve kutsal alanların aşkınlık niteliğini de oluşturur. Birey, bu aşkınlıklar düzeyiyle temas geçmek için kimi sınırlamalara maruz kalmak zorundadır. Toplumsallaşmanın ilgili aşamaları bunu sağlayacaktır. Bu yalnızca bir sınırlamalar sistemi değildir. Yukarıda belirttiğimiz duygusal düzeyde de coşku kaynağıdır.

İnsanın ideal olanı kavrama yeteneğinin onu hayvandan ayıran şeylerden biri olduğunu kabul eden Durkheim, ideali gizemli bir yetenek olarak değil, toplumsalın üzerine eklenen bir şey olarak kabul eder. Topluluk hayatı, belli bir yoğunluğa eriştiğinde psikik etkinliğin koşullarını değiştirerek dinsel düşünceyi doğuran bir coşkunluk³⁹ (effervescence; köpürme) halinin ortaya çıktığını belirtir. Buna göre kıskırmış durumdaki hayati enerjiler, tutkular, duygulanımlar içindeki insan kendisini tanıyamaz ve dönüştüğünü hisseder. Bu izlenimleri

³⁶ Durkheim, *De la Division du Travail Sociale*, s. 275.

³⁷ Durkheim, *Textes I Religion morale et anomie*, Minuit, 1975, s.374.

³⁸ Philippe Steiner, *La sociologie de Durkheim, La découverte*, Paris, Repères n° 154, 2000, s.83.

³⁹ Kaynaşma, köpürme, taşma olarak da çevrilebilecek olan effervescence kavramı, topluluğu oluşturan bireylerin.

anlamlandırmak için de etrafındaki şeylere istisnai güçler, sıradan deneyim nesnelere sahip olmadığı atfeder. Durkheim, dünyevi hayatın üzerinde, yalnızca düşüncesinde varolan başka bir hayat koyulmasıyla oluşan ideali hem düşünsel olması itibarıyla hem amaçlanması itibarıyla tanımlar.

Bu anlamda bir idealin oluşumu bilimin açıklayabileceği bir süreç olarak tanımlanmaz. Toplumsal hayatın neredeyse doğal bir ürünüdür. Durkheim sosyolojisinde toplumun kendi bilincine varmasını toplumu oluşturan unsurlardan biri olarak karşımıza çıkar. Elbette çatışmalar içeren bu süreçte çatışma gerçeklik ve ideal arasında değil, farklı idealler arasında bir çatışmadır.

Bakışını tarihsel materyalizmin basit bir versiyonundan ayırmak için vurguladığı şey, topluluk bilincinin tükel bilinçlerin *sui generis* bir sentezi olduğudur. Yani doğrudan maddi koşullar tarafından belirlenmezler; kendi bağımsız alanlarında “birbirlerini çağırır, iter, kaynaşır, bölünür, çoğalırlar”⁴⁰

“Ahlaki bir vasatlık ve geçiş evresinden geçmekteyiz. Geçmişin büyük şeyleri, babalarımızı heyecanlandıran artık bize aynı şevki vermiyor, ya artık bilincine bilincine varamayacağımız kadar alışıldık hale geldikleri için ya da halihazırdaki beklentilerimize cevap vermedikleri için ve üstelik bunların yerine geçecek hiçbir şey olmadı.”⁴¹ Birkaç cümle sonra “eski tanrılar ölüyor ve yenileri henüz doğmadı” derken, eserin sonuç bölümünde de değineceği kaygıları haber veriyor gibidir. Toplum, hayatını yönlendirmek için kendisine yeni idealler koymazsa –ki bunun zor ve acılı bir süreç olduğunu da belirtmekten geri durmaz-, inançlarını yenilemezse karşı karşıya kaldığı sorunları çözebilmek için gerekli şevk ve coşkudan yoksun olacaktır. Bu anlamda laik ahlak, tek başına bir çözüm oluşturamaz.

Fransız sosyolog Jean Baubérot Durkheim’ın din sosyolojisi üzerine yapılan çok sayıda yorumun, çalıştığı dönemin belli özelliklerini dikkate almadığını belirtir⁴². Baubérot’ya göre bir taraftan 1880li yıllarda yasa değişiklikleriyle laik eğitimin başlaması, diğer taraftan “kabul edilmiş tapınmalar” (*cultes reconnus*) konusundaki yasal düzenlemelerde değişikliğe gidilmesi, Durkheim’ın çalışmalarını anlama çabasında akılda tutulması gereken tarihsel dönüm noktalarıdır. Bu açıdan genel bir III. Cumhuriyet etkisiyle açıklamak yetersiz

⁴⁰ Durkheim, *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse*, s.400.

⁴¹ İbid. s. 2.

⁴² Baubérot Jean, “Note sur Durkheim et la laïcité,” *Archives de sciences sociales des religions*, 35e Année, No. 69, Relire Durkheim, 1990, pp.151-156.

kalabilir. Baubérot, Durkheim'in bir yandan din ve devlet işlerinin ayrılması Katolik Kilise'sinin dağıtılması (*éclatement*) yönünde görüş belirtirken diğer yandan da dinin kaybolması gerektiğini söyleyenlerle polemik halinde olduğuna dikkat çeker. Döneminin koşulları içindeki düşünsel mücadelesi, siyasal anlamda da şekillenmektedir.

Dönemin Fransa'sı için sorun, Katolik Kilisesi'nin bin yıldan fazla bir sürede kitleler üzerinde kurduğu hegemonyaya alternatif oluşturmaktır. Günümüz dünyasında çokkültürlü modern demokrasilerde İslamiyet ve kamusal alan terimleriyle tartışılan meşruiyet sorununu benzer terimlerle düşünebiliriz. Başörtü sorunu, karikatür krizi gibi meseleler çatışan meşruiyetler alanının bugünkü düğüm noktalarını oluşturmaktadır. Katolik Kilisesi'nin kültürel hegemonyasını, Protestan, Yahudi, deist veya ateist yurttaşlarını kapsayacak şekilde kıran bir alternatif oluşturdukları söylenebilecek Fransa gibi ülkeler, sömürgecilik sırasında ve sonrasında oluşan özellikle Müslüman göçmen nüfuslar karşısında yeni bir meşruiyet kriziyle başa çıkmaya çalışmaktadırlar. İlkel/uygar ikiliği, Avustralya yerlilerinin uzak coğrafyasından Batı Avrupa metropollerinin kalbine taşınmış durumdadır. Bu anlamda, bu göçmen toplulukların dinleri konusunda bekledikleri ve giderek talep ettikleri saygı ya da somut anlamda hukuki meşruiyet alanı, aynı zamanda toplumsal varoluşlarının tanınmasına yönelik bir beklenti olarak tanımlanmıştır. 1980lerden bu yana dinsel hareketlerin, aidiyetlerin, özellikle siyaset ve kültür alanında hak taleplerine kaynaklık etmesi, kimi kez "bastırılmışın geri dönüşü" terimleriyle, kimi kez sömürgecilik sonrası kapitalist batı dünyasının hegemonyasına bir tepki olarak, kimi kez de dünyaya yeni bir büyü arayışı olarak açıklanmıştır. Her durumda toplumsalın dinsel içeriğini farklı bir açıdan da olsa geri kazanması, Durkheim'in eserini yeni bir gözle, yeniden okumayı, konuyla ilgilenen sosyal bilimciler açısından zorunlu kılmaktadır.